МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

9 клас

Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти

Затверджено та надано гриф
«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»

(наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698)

2022

1. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Загальна характеристика предмета

Метою навчання правознавства на базовому рівні середньої освіти є надання учням / ученицям основ правових знань, виховання поваги до гідності людини, права, державотворчих і правотворчих традицій, любові до держави Україна, забезпечення умов для формування правової культури, правових орієнтирів і правомірної поведінки.

Основи правознавства як навчальний предмет сприяє становленню особистості учня / учениці, розвитку критичного мислення й логіки, здатності розуміти й оцінювати правові явища та процеси, аналізувати різноманітні життєві ситуації відповідно до дії правових норм; спонукає ставити запитання та шукати відповіді щодо ролі права, значення прав людини в житті суспільства і держави.

Опанування основами правознавства спрямоване на формування системи цінностей, правосвідомості, правової культури учнів / учениць, пробудження їхнього інтересу до права, заохочення до свідомої реалізації, застосування й дотримання правових норм.

Характеристика особливостей змісту програми

Програма з основ правознавства реалізує положення Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти, конкретизує зміст та вимоги до загальноосвітньої підготовки учнів із основ правознавства. Вона виконує такі функції: 1) інформаційно-методичну, що дає можливість усім учасникам освітнього процесу, авторам навчально-методичного забезпечення дізнатися про мету, завдання та шляхи їх досягнення у межах навчального предмета; 2) організаційно-методичну, що передбачає розподіл навчального матеріалу на етапи опанування ним, визначення кількісних і якісних характеристик навчання для укладання поурочного планування й оцінювання результатів навчання учнів / учениць.

Зміст навчального матеріалу побудований на основі людиноцентричного й аксіологічного підходів у контексті юридичної науки, де право виступає інструментом добра та справедливості. Методологія відбору змісту програмового матеріалу базується на загальнолюдських цінностях (право, справедливість, гідність, права і свободи людини, демократія), системі наукових ідей і понять юридичної науки, сучасних психолого-педагогічних вимогах до навчання учнів / учениць на базовому рівні середньої освіти.

Зміст предмета відповідає віковим особливостям дев'ятикласників / дев'ятикласниць та сучасним освітнім викликам. Засвоєння програмового змісту забезпечує набуття учнями / ученицями ключових та загальнопредметної (правової) компетентностей.

У програмі особливу увагу приділено правовідносинам, учасниками яких є неповнолітні особи. Це сприяє як формуванню конкретних знань і загальноправових уявлень учнів / учениць, так і застосуванню ними правових знань для реалізації й захисту прав, свобод і законних інтересів, регулюванню взаємовідносин з іншими людьми, вибору правомірних моделей поведінки в життєвих ситуаціях.

Рекомендована кількість годин на вивчення предмета «Основи правознавства» – 35 годин на рік. Програма передбачає чіткі орієнтири для оцінювання результатів навчання учнів / учениць, що сприяє активізації їхньої пізнавальної діяльності й усуває перевантаження.

Структура змісту предмета

Основними компонентами змісту предмета є: зміст правознавчого навчального матеріалу та перелік державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів / учениць, на який учитель / учителька орієнтується під час вивчення конкретних тем. До кожної теми подано перелік основних питань змісту, які обов'язково мають бути відображені в підручниках чи навчальних посібниках. Дев'ятикласники / дев'ятикласниці засвоюють їх у вигляді знань про правові явища і процеси, юридичних понять різного рівня складності й узагальнення.

Вступ (орієнтовно 1 год.) до предмета актуалізує знання та уявлення учнів / учениць про людину як найвищу цінність, про свободу, рівність, справедливість як основоположні поняття, мораль та релігію як інструменти впорядкування суспільних відносин.

Розділ І «Основи теорії права і держави» (орієнтовно 4 год.) розглядає право як продукт соціального розвитку, що обслуговує інтереси людини, а державу – як інститут, що у правовий спосіб забезпечує організацію суспільства та інтереси людини. Основні категорії розділу – право та держава. Учні / учениці мають опанувати знаннями про соціальні норми та їх види, ознаки, джерела та систему права, передумови виникнення держави, її ознаки, функції та форму. Особливий акцент слід зробити на цінності права та соціальному призначенні держави.

У розділі ІІ «Реалізація права» (орієнтовно 4 год.) учні / учениці опановують такими чільними поняттями правознавства як правовідносини, правопорушення та юридична відповідальність. Тут увагу слід зосередити на підставах виникнення, зміни та припинення правовідносин, розглянути юридичні факти та їх види (події та дії), закцентувати увагу учнів на ознаках правопорушення, їх видах, підставах юридичної відповідальності, правовідносинах, в яких беруть участь неповнолітні.

Розділі ІІІ «Взаємозв'язок людини і держави» (орієнтовно 8 год.) присвячений питанням прав людини, механізмам їх захисту та основам конституційного права. У цьому розділі учні / учениці осмислюють такі складні категорії як права людини та верховенство права, знайомляться з поколіннями прав людини та механізмами захисту прав і свобод людини в Україні, розширюють свої знання про демократію, Конституцію України та конституційний лад нашої держави, тлумачать поняття «людина», «особа» і «громадянин», розглядають форми й види звернення громадян, опановують знаннями про конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні, повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування, зміст правового режиму надзвичайного та воєнного стану й особливості додержання прав і свобод людини і громадянина в умовах такого режиму. Особливої уваги потребують питання зобов'язання держави у сфері прав людини, що виявляється у повазі до прав людини, їх захисті й забезпеченні.

Теми розділу IV «Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин» (орієнтовно 11 год.) присвячені розгляду питань окремих галузей права, зокрема тих, що стосуються неповнолітніх: власність, договірні відносини, сім'я, взаємовідносини із батьками, працевлаштування, захист прав споживачів, адміністративна та кримінальна відповідальність тощо. Учні / учениці опановують такими основними поняттями як цивільна правоздатність та цивільна дієздатність, правочин, договір, спадщина, споживач, шлюб, сім'я, робочий час і час відпочинку, адміністративне правопорушення, адміністративне стягнення, кримінальне правопорушення, кримінальний проступок, злочин, покарання. Особливу увагу слід звернути на такі питання: права й обов'язки неповнолітніх як користувачів мережі Інтернет; здійснення неповнолітніми права на результати інтелектуальної власності; права дитини та захист дитини від жорстокого поводження, експлуатації або інших форм насильства. При вивченні тем розділу рекомендується залучати учнів / учениць до розв'язання правових ситуацій / юридичних задач, правової оцінки

життєвих ситуацій та поведінки осіб, аналізу фрагментів нормативно-правових актів тощо.

Метою *розділу V «Правнича професія»* (орієнтовно 3 год.) є познайомити учнів / учениць зі світом правничих професій, повноваженнями та видами діяльності правників, працівників правоохоронних органів та правозахисників, морально-етичним спрямуванням професії правника, надати практичних умінь у комунікації з представниками правоохоронних органів. Увагу слід зосередити на основному призначенні правника у сучасному демократичному суспільстві – захисті прав та законних інтересів людини, а також на тих життєвих ситуаціях, в яких потрібна допомога представника правничої професії, працівника правоохоронного органу чи правозахисника. Зміст тем розділу має профорієнтаційний характер та орієнтує учнів / учениць на вибір відповідного профілю навчання.

Зміст тем розділів не розподілений за окремими уроками. Вчителі, автори підручників визначають тему уроку, кількість, обсяг і перелік питань, які вивчатимуться, орієнтуючись на вимоги до підготовки учнів / учениць. Пропоновані програмою питання є мінімумом знань, що підлягають обов'язковому засвоєнню учнями / ученицями на різних рівнях навчальних досягнень відповідно до розвитку їхніх пізнавальних можливостей.

Вимоги до результатів навчання учнів / учениць подано в програмі як перелік умінь, навичок та оцінок, яких вони мають набути під час вивчення певної теми. Цей перелік відповідає вимогам Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти, є їх детальною конкретизацією, на яку має орієнтуватись учитель / учителька, забезпечуючи виконання навчальної програми з предмета.

Потенціал предмета для формування / розвитку ключових компетентностей учнів / учениць представлено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Компетентнісний потенціал предмета (*за ключовими компетентностями*)[1]

№ з/п	Ключові компетентності	Компоненти
1	Спілкування державною (і рідною, в разі відмінності) мовами	**Уміння:** доступно та аргументовано висловлювати власну думку, використовувати можливості мови для розкриття правових тем; читати і розуміти перекладені та адаптовані українською мовою першоджерела, публіцистичні твори; використовувати прийоми усного та писемного мовлення; оперувати юридичними поняттями; будувати продуктивну комунікацію; створювати українською мовою (усно і письмово) тексти з правової тематики. **Ставлення**: повага до української як державної / рідної (у разі відмінності) мови, розуміння цінності кожної мови; поціновування різноманітності думок.

2	Спілкування іноземними мовами	**Уміння:** читати і розуміти науково-публіцистичні та художні твори правового змісту іноземною мовою; відбирати та використовувати інформацію про правові явища і процеси іноземними мовами; спілкуватися з однолітками з різних країн для взаємного обміну думками із правових проблем. **Ставлення:** пізнавальний інтерес до різних сфер життєдіяльності України, Європи і світу.
3	Математична компетентність	**Уміння:** оперувати цифровими даними, математичними поняттями для пізнання, пояснення, аналізу правових подій, явищ і процесів; перетворювати джерельну інформацію з однієї форми в іншу (графік, таблиця, схема, діаграма тощо); використовувати математичні символи; будувати логічні ланцюжки; оперувати цифровими даними; використовувати статистичні матеріали у вивченні правових питань. **Ставлення:** усвідомлення важливості принципів математичного міркування, логіки, аналізу при дослідженні правових явищ і процесів.
4	Основні компетентності у природничих науках і технологіях	**Уміння:** пояснювати та оцінювати науково-технічного прогресу на людину і суспільство, вплив діяльності людини на довкілля. **Ставлення:** усвідомлення значення сталого розвитку для суспільства і держави, ощадливого використання природних ресурсів, відповідальність за екологічний стан у місцевій громаді.
5	Інформаційно-цифрова компетентність	**Уміння:** використовувати цифрові технології для пошуку, впорядкування та перевірки інформації правового змісту; досліджувати правові події, явища, процеси за допомогою сучасних засобів, працювати з масивами даних, співпрацювати онлайн із суб'єктами освітнього процесу; створювати медіатексти, мультимедійні презентації та поширювати їх; виявляти маніпуляції інформацією при аналізі повідомлень мас медіа; виявляти авторів джерел інформації, робити коректні посилання на джерела та авторів. **Ставлення:** визнання й дотримання авторського права та принципів академічної доброчесності.

6	Уміння вчитися впродовж життя	**Уміння:** самостійно здобувати нові знання в галузі права; визначати власні навчальні цілі, удосконалювати навички самоосвіти; аналізувати процес власного навчання, узагальнювати здобуті знання, вміння і досвід, набувати нових компетентностей залежно від власних та суспільних потреб. **Ставлення:** усвідомлення значущості освіти, відкритість до самонавчання, прагнення ділитися знаннями й досвідом з іншими, готовність до інновацій.
7	Ініціативність і підприємливість	**Уміння:** обирати дієві життєві стратегії; виявляти можливості й загрози для майбутньої професійної діяльності; співпрацювати з іншими; продукувати нові ідеї та оцінювати їх переваги і недоліки; приймати виважені рішення; розвивати комунікативні навички. **Ставлення:** відповідальність за ухвалення рішень щодо взаємодії в суспільстві, ділова етика та чесна конкуренція.
8	Соціальна та громадянська компетентності	**Уміння**: критично осмислювати право, права людини, історію тощо; активно слухати та спостерігати; ідентифікувати себе як представника різних спільнот, громадянина України; проявляти громадянську позицію та соціальну активність у житті громади; виявляти проблеми шкільної/місцевої громади та пропонувати шляхи їх розв’язання; робити вибір; конструктивно взаємодіяти з іншими, працювати в групі, досягати порозуміння та налагоджувати співпрацю з іншими особами з відмінними ідеями та цінностями. **Ставлення**: повага до людської гідності, до прав людини, визнання цінностей демократії, поціновування справедливості, рівності й верховенства права; активна громадянська позиція та відповідальність, емпатія.
9	Обізнаність та самовираження у сфері культури	**Уміння:** розвивати власну національну ідентичність в полікультурному світі; розуміти основні тенденції розвитку культури; увиразнювати досягнення української культури; виявляти вплив культури на людину та суспільство. **Ставлення:** визнання цінності культурного різноманіття; відкритість та толерантне ставлення до представників/представниць інших культур.

10	Екологічна грамотність і здорове життя	**Уміння:** розрізняти основні екологічні проблеми та діяти задля їх розв'язання; досліджувати питання охорони довкілля та охорони здоров'я; діяти без шкоди для довкілля й оточення; долучитися до виявлення й розв'язання проблем, пов'язаних зі станом довкілля та сталим розвитком; надавати допомогу собі й тим, хто її потребує; ухвалювати рішення, прогнозуючи наслідки для свого здоров'я, добробуту і безпеки; демонструвати рухові вміння й навички з фізичної культури та використовувати їх у різних життєвих ситуаціях. **Ставлення:** визнання принципу гуманізму як основоположного принципу права; усвідомлення екологічно дружніх поведінкових моделей, переваг здорового способу життя; відповідальне ставлення до свого здоров'я, безпеки та здоров'я, безпеки інших людей.

Засобом інтеграції ключових і загальнопредметної компетентностей є наскрізні лінії, що виступають соціально значимими надпредметними темами, які допомагають формуванню в учнів / учениць уявлень про суспільство в цілому, розвивають здатність застосовувати набуті знання в різних навчальних і життєвих ситуаціях. Такими наскрізними лініями є: громадянська відповідальність, підприємливість, фінансова грамотність, екологічна безпека і розвиток, здоров'я і безпека.

Особливості організації навчання учнів / учениць

Опанування учнями / ученицями предметом передбачає реалізацію в навчанні особистісно орієнтованого, діяльнісного та компетентнісного підходів, що потребує певної організації їхньої навчально-пізнавальної діяльності.

Уроки засвоєння нової навчальної інформації присвячені набуттю учнями / ученицями нових знань, розширенню уявлень про правові явища й процеси, формуванню й розвитку предметних і міжпредметних умінь через їхню активну залученість до різних видів пізнавальної діяльності.

Обов'язковим складником навчання учнів / учениць предмета є *практичні заняття*. Кожне із зазначених у програмі практичних занять – тематичне – воно має певне змістове наповнення відповідно до місця заняття в контексті конкретної теми. Такі заняття є уроками розширення знань, застосування й удосконалення вмінь і навичок учнів / учениць. Вони передбачають їхню індивідуальну / парну / групову роботу над певними аспектами змісту теми з використанням різноманітних джерел (підручників, посібників, довідкового матеріалу, Інтернет-ресурсів тощо). На практичних заняттях учитель / учителька виконує роль консультанта – організатора самостійної дослідницької, творчої діяльності учнів / учениць, надаючи допомогу відповідно до їхніх пізнавальних можливостей і потреб.

Залежно від пізнавальних інтересів конкретного класного колективу та часового ресурсу вчитель / вчителька може обирати теми практичних занять із пропонованих до розділів та / або тем. З огляду на те, що компетентність як результат навчання учня / учениці набувається в діяльності, рекомендується проводити щонайменше одне практичне заняття із запропонованих програмою до розділу чи теми.

Програмою передбачено *уроки узагальнення до розділів* (орієнтовно по 1 год.), на яких учні / учениці з допомогою вчителя / вчительки систематизують і узагальнюють вивчений матеріал, рефлексують процес навчання, реалізовують міжпредметні зв'язки, оцінюють результати власної діяльності.

Учнів / учениць можна залучати до виконання *домашніх завдань* для закріплення, систематизації вивченого матеріалу та досягненню ними кращих навчальних результатів із предмета.

Оцінювання учнів – обов'язків складник освітнього процесу. Його метою є не лише перевірка і контроль знань і умінь учнів / учениць, а й забезпечення їхньої рефлексії та зворотного зв'язку вчителя. На уроках слід застосовувати формувальне оцінювання, що спрямоване на відстеження особистісного поступу кожного здобувача освіти, опанування ним навчальним досвідом як основи компетентностей, забезпечення його індивідуальної траєкторії розвитку. Формувальне оцінювання здійснюється постійно і передбачає надання учням / ученицям педагогічної підтримки, коригування засобів, форм і методів, проєктування подальших цілей навчання. Крім формувального, вчитель / вчителька застосовує підсумкове оцінювання (тематичне, семестрове та річне). Підсумкову оцінку за семестр виставляють із урахуванням результатів тематичного оцінювання.

Оцінювання процесу та результатів навчання предмета потребує застосування на уроках як усного опитування, тестових і письмових завдань тощо, так і оцінювання участі в діяльності, самооцінювання та взаємооцінювання. Вибір методів, способів і форм оцінювання вчитель / вчителька здійснює з урахуванням характеру об'єктів оцінювання. Це можуть бути усні відповіді, письмові роботи учнів / учениць, завдання з виявлення їхніх операційних умінь, моделювання життєвих ситуацій, участь у дискусіях, рольових іграх, написання есеїв, створення презентацій тощо.

Програмою передбачено резервний час, який вчитель / вчителька може використати на власний розсуд.

---

[1] Перелік ключових компетентностей подано за документом: Концепція Нової української школи. https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Державні вимоги до результатів навчання учнів / учениць	**Зміст навчального матеріалу**
ВСТУП ДО «ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА»	
Учень/учениця:	Соціальні передумови права. Мораль і релігія. Фундаментальні засади права: гідність, свобода, рівність, справедливість. Людина як найвища соціальна цінність.
пояснює та застосовує поняття: «гідність», «свобода», «рівність», «справедливість», «мораль», «релігія»; *наводить приклади* реалізації поваги до людської гідності в різних сферах життя; *характеризує* статус людини як найвищої соціальної цінності; *висловлює судження* про справедливість як джерело права.	

Розділ 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА І ДЕРЖАВИ	
називає види соціальних норм, ознаки права, ознаки державної влади; *пояснює* та *застосовує* поняття: «право», «джерела права», «галузь права», «норма права», «держава», «форма держави»; *характеризує* функції держави, джерела права, елементи системи права; *наводить приклади* соціальних норм, джерел права,; *описує* форму держави; *висловлює* судження щодо ролі соціальних норм, соціального призначення держави і права; *оцінює* значення права як універсального регулятора суспільних відносин.	Соціальні норми. Поняття і види соціальних норм. Поняття та ознаки права. Джерела права. Система права та її елементи. Цінність права. Передумови виникнення держави. Поняття й ознаки держави. Державна влада. Форми держави. Функції держави. **Практичне заняття:** Соціальне призначення держави.
Розділ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА	
називає ознаки правовідносин, правопорушення, юридичної відповідальності; *пояснює* та *застосовує* поняття: «правовідносини», «склад правовідносин», «юридичні факти», «правопорушення», «юридична відповідальність»; *характеризує* підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин; склад і види правопорушень; підстави і види юридичної відповідальності; *наводить приклади* юридичних фактів, видів правопорушень, обставин, що виключають юридичну відповідальність; *розв'язує* правові ситуації з використанням знань про правовідносини, правопорушення та юридичну відповідальність; *застосовує* засвоєні поняття та вміння під час розв'язування правових ситуацій, при регулюванні власної поведінки відповідно до норм права; *висловлює* судження щодо ролі правовідносин у житті людини і суспільства; *оцінює* власну поведінку й поведінку інших осіб щодо її правомірності.	Правовідносини. Склад правовідносин. Підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин. Правопорушення: поняття, склад, види. Юридична відповідальність: поняття, підстави, види. **Практичне заняття:** Обставини, що виключають юридичну відповідальність.

Узагальнення	
Розділ 3. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ	
називає покоління прав людини, механізми захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні, ознаки Конституції; *пояснює* та *застосовує* поняття «людина», «особа», «громадянин», «громадянство», «верховенство права», «демократія», «конституція», «права і свободи людини», «конституційні обов'язки»; *описує* права людини та їх закріплення в національному законодавстві та міжнародному праві; види конституційних прав, свобод, обов'язків людини і громадянина, конституційний лад України, повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування; *наводить приклади* видів звернення громадян; *аналізує* окремі статті Конституції України; *розв'язує* правові ситуації із застосуванням знань із тем розділу; *характеризує* підстави набуття та припинення громадянства України; зміст правового режиму надзвичайного та воєнного стану, порядок його введення та припинення, особливості додержання прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах режиму надзвичайного або воєнного стану; *оцінює* значення Конституції України; форми участі громадян у житті держави та територіальної громади; зобов'язання держави у сфері прав людини.	Права людини. Покоління прав людини. Механізми захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні. Демократія. Верховенство права. Поняття Основного закону держави. Структура Конституції України. Конституційнийлад України. Правова характеристика понять «людина», «особа», «громадянин». Громадянство України. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Органи державної влади в Україні. Місцеве самоврядування в Україні. Правовий режим надзвичайного стану. Правовий режим воєнного стану. **Практичні заняття:** Звернення громадян. Особливості додержання прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах правового режиму надзвичайного або воєнного стану. Зобов'язання держави у сфері прав людини: повага, захист, забезпечення.
Узагальнення	
Розділ 4. НЕПОВНОЛІТНІ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ, СІМЕЙНИХ, ТРУДОВИХ, АДМІНІСТРАТИВНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН	
пояснює та *застосовує* поняття «цивільна правоздатність», «цивільна дієздатність», «сім'я», «шлюб», «правочин», «договір», «спадкування», «спадщина», «адміністративне правопорушення», «кримінальне правопорушення», «кримінальний проступок», «злочин»; *характеризує* обсяг цивільної	Цивільна правоздатність і цивільна дієздатність. Обсяг цивільної правосуб'єктності неповнолітніх. Неповнолітні як учасники договірних правовідносин. Власність неповнолітніх. Спадкування і спадщина. **Практичні заняття:**

правосуб'єктності неповнолітніх осіб, зміст договірних відносин, права неповнолітніх осіб як власників, відносини спадкування, права споживачів, права й обов'язки батьків і дітей, робочий час і час відпочинку неповнолітніх, адміністративну та кримінальну відповідальність неповнолітніх; *наводить приклади* адміністративних і кримінальних правопорушень, адміністративних стягнень і кримінальних покарань; *описує* права і обов'язки подружжя, права і обов'язки батьків і дітей, особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми; *аналізує* окремі статті відповідних нормативно-правових актів; *розв'язує* правові ситуації з використанням знань і положень цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального законодавства України щодо неповнолітніх; *висловлює* судження щодо взаємних прав і обов'язків батьків та дітей; охорони праці неповнолітніх; особливостей адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх; *оцінює* права й обов'язки неповнолітніх як користувачів мережі Інтернет.	Неповнолітні як користувачі мережі Інтернет. Здійснення права неповнолітніх на результати інтелектуальної власності. Захист прав споживачів. Особливості електронного продажу й операцій із банківською карткою. Сім'я. Шлюб. Права і обов'язки батьків і дітей. Права дитини та їх захист. Право неповнолітніх на працю. Робочий час і час відпочинку неповнолітніх. Оплата праці. Особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми. Охорона праці неповнолітніх. **Практичне заняття:** Працевлаштування неповнолітніх. Адміністративні правопорушення. Кримінальне правопорушення, його види. Адміністративна та кримінальна відповідальність неповнолітніх. **Практичні заняття:** Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх. Захист прав дитини від жорстокого поводження, експлуатації або інших форм насильства.
Узагальнення	
Розділ 5. ПРАВНИЧА ПРОФЕСІЯ	
називає правничі професії; *описує* вимоги до представників правничих професій (суддів, прокурорів, нотаріусів, адвокатів), основні їхні повноваження та види діяльності; основні напрямки діяльності правоохоронних органів та правозахисних організацій; *характеризує* основи професійної етики правника; *оцінює* основне призначення правника у сучасному демократичному суспільстві –	Призначення правника у сучасному демократичному суспільстві. Правничі професії. Охорона правопорядку. Правозахисна діяльність. **Практичні заняття:** Професійна етика правника. Зустріч із представниками правничих професій, правозахисниками. Права та обов'язки неповнолітніх під час комунікації із представниками

захист прав та законних інтересів людини; життєві ситуації, в яких потрібна допомога правника.	правоохоронного органу.
Узагальнення	
Резерв	

Програму підготували:
Тетяна РЕМЕХ, голова робочої групи
Члени робочої групи:
Олег МУЗА
Раїса ЄВТУШЕНКО
Володимир СУТКОВИЙ
Тетяна ЗОРНІК
Людмила ЛОХА
Валерій СИЛЕНКО

Зміни до програми підготували:
Тетяна РЕМЕХ, голова робочої групи
Члени робочої групи:
Наталія БЕЦА
Олена ДАШКОВСЬКА
Раїса ЄВТУШЕНКО
Олександра КОЗОРОГ
Вячеслав МАЙОРСЬКИЙ
Вікторія ПАВЛОВСЬКА-КРАВЧУК
Володимир СЕЛІВАНЕНКО
Наталія СТУПНИЦЬКА